

ФІЛОЛОГІЯ

*Василь Михайлович ВИННИЦЬКИЙ,
доктор філологічних наук, професор, завідувач
кафедри української мови Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка*

АКЦЕНТНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЛОВА

Кожне слово поряд з фонетичною, морфемною, словотвірною та ін. характеристиками має акцентну (наголосову) характеристику. В структурі слова серед фонологічних засобів наголос відіграє важливу роль і підпорядковує собі всі інші засоби. Єдність слова створюється передусім наголосом.

У зв'язку з тим, що наголос у мові виконує такі різноманітні і важливі з погляду просодики функції, у фонологічних дослідженнях він займав і займає належне місце. Фонологи Празької школи і деякі інші зарубіжні лінгвісти розглядали його як ознаку окремої голосної (складової) фонемі [6,12-13]. Однак ще в 1941р. П.Кузнецов визначив наголос як звукову смислорозрізнавальну одиницю, яка реалізується тільки у межах цілого слова. Є.Курилович називає наголос просодичною ознакою, „надбудовою“ над фонетичною структурою слова [7,75-76]. З.Харіс також вважає наголос додатком до вже „готової фонологічної структури“ [10, 45-48]. Вихідним положенням сучасної фонології є трактування наголосу як суперсегментного явища [4,136-138; 3,61; 9,29 та ін.]. Наголос накладається на фонемну будову слова в цілому, а з фонетичного погляду він припадає на певний склад.

Наголос з точки зору фонетики зовсім не індиферентний до довжини слова. Свого часу Л.Василів відзначив, що наголос у багатьох слов'янських мовах є центром ваги слова. Намагання наголосу зайняти серединний склад дослідник називає законом [1,143-144]. Цікаві спостереження в цьому плані на матеріалі української прози зробив В. Колтілов, який установив, що у двоскладових словах однаково акцентується як перший, так і другий склад, а в трискладових – наголос переважає на другому складі (від 58% до 69%), у чотирикладових – найчастіше наголошується другий склад (від 39%

до 45%) і на третьому складі – від 43,6% до 48,6% [5,74]. Подібні цифрові дані на матеріалі російської мови наводить В.Никонов, який передбачав, що це явище пояснюється не морфематичними, а безпосередньо фонетичними причинами [8,1-5].

Функція наголосу з погляду морфології також є досить важливою, оскільки у словах відповідних лексико-граматичних розрядів поряд із синтагматичною градацією складів на наголошені й ненаголошені виявляється їх морфемна структура, яка передбачає і засоби поєднання окремих компонентів слова в одне ціле.

В українській мові, як і в інших східнослов'янських, наголошеними виступають усі морфеми. Акцентна характеристика слова, отже, певною мірою доповнює та уточнює його структурну характеристику. Однак самостійність наголосу морфеми ще не свідчить про його незалежність від наголошування слова, оскільки місце наголосу безсумнівно залежить і від морфемного складу слова в цілому [2, 108]. Акцентування морфеми поза словом є неможливим або проблематичним. У словах окремих морфологічних класів існують відповідні акцентні типи з наголосом на одній якійсь морфемі. Причому у кожній частині мови такі типи мають специфічну акцентну характеристику. Відмінювані повнозначні слова характеризуються такими акцентними типами: префіксальним, кореневим, суфіксальним, флексійним. У прислівниках акцентні типи не виділяються, їм властиве префіксальне, кореневе та суфіксальне акцентування.

Деякі акцентні типи є стійкими і виступають у тому вигляді, у якому вони виформувались з давна. Проте у більшості типів слова постійно взаємодіють між собою, проходить акцентний розвиток слів, різні зміни в їх наголошуванні, тому в процесі історичного життя мови відбувається вплив одного акцентного типу на інший. Взаємодія простежується як між типами з ідентичним морфемним складом, так і між типами з різним морфемним вираженням, унаслідок чого будь-який акцентний тип не являє собою єдиного замкненого цілого, оскільки у процесі розвитку мови в результаті акцентуаційних змін слова переходять з одного типу в інший.

Наголошування слів та їх граматичних форм не є хаотичним, а загалом має системний характер. З погляду принципів акцентуації існує система наголошування слів кожного лексико-граматичного розряду, у кожному морфологічному класі слів проявляються своєрідні акцентуаційні особливості. Специфіка акцентуації слів відповідної частини мови пов'язана з їх морфемною структурою.

Наявність різних акцентних типів у кожному морфологічному класі слів, які в цілому визначають акцентну структуру мови, також свідчить про системний характер наголосу. Акцентна будова мови є системною, оскільки взаємодія відповідних акцентних типів базується на структурних і акцентуаційних особливостях слів.

Найчастіше під наголосом виступає корінь. Факторами, які зумовлюють це явище, є позиція і семантика кореня як центра слова. Наголос, таким чином, розглядається як фонетичний центр і маркер морфологічного центра слова. У процесі розвитку мови проявляється тісний взаємозв'язок між акцентуацією слів різних морфологічних класів. Зміною в наголошуванні часто супроводжуються субстантивізація, адвербіалізація, ад'єктивізація. Наголос виступає диферентором іменників і прикметників, іменників і дієслів, іменників і прислівників, які збігаються за своїм фонемним складом. Така диференціація за допомогою наголошування не є спеціально вироблений засіб, це явище, яке розвивається у мові в результаті складної взаємодії різних акцентуаційних парадигм.

Слова кожного лексико-граматичного розряду мають свої акцентуаційні особливості, які в цілому відбивають систему акцентуації мови. Наприклад, характерною особливістю наголошування іменників усіх трьох рядів є акцентно-числова опозиція (однина і множина), яка властива як непохідним, так і афіксальним утворенням.

Наголос відіграє важливу роль у процесі морфологічного словотворення. Переважна більшість похідних слів у сучасній українській літературній мові зберігає акцентування мотивуючих основ. Тільки деякі деривати відрізняються від мотивуючих слів місцем наголосу. Зміна в акцентуації похідних слів залежить передусім від афіксів. Саме ті чи інші афікси впливають на місце наголосу, зумовлюючи включення лексеми у відповідний акцентний тип. Відмінюваність або невідмінюваність мотивуючого слова також впливає на місце наголосу мотивованого слова.

Основним напрямком акцентної еволюції в українському словотворенні є перехід від системи, де наголос похідного слова визначається акцентною парадигмою непохідного, до системи, де наголос похідного зумовлений його приналежністю до певного морфологічного класу слів. Більшість слів української мови має нерухомий наголос. Завжди з нерухомим наголосом виступають прикметники і прислівники. Тільки невелика кількість суфіксальних

прикметників має рухому акцентуацію. Нерухомий наголос властивий також атрибутивним дієслівним формам: дієприкметникам і дієприслівникам. Відмінювані дієслівні форми переважно характеризуються рухомим наголосом. Нерухомий наголос переважає у цілому в іменниках, але він неоднаково розподіляється у непохідних і похідних утвореннях. Непохідні іменники переважно мають рухомий наголос, а похідні – нерухомий.

Рухомість-нерухомість наголосу виявляється у процесі формотворення і словотворення. Ці властивості наголосу і при словозміні, і при словотворенні мають свої особливості. Рухомість-нерухомість наголосу перевіряється при формотворенні (формозміні), оскільки акцентуація слова без його зміни ще нічого не говорить про переміщення або постійність наголосу. Тільки акцентування лексеми в цілому дає загальну картину рухомості або нерухомості наголосу.

Рухомість-нерухомість наголосу у межах відповідної частини мови не являє собою хаотичного явища. Вона пов'язана із загальними закономірностями акцентуації лексем певного лексико-граматичного розряду, з її системним характером.

Мобільність-імобільність наголосу має історично відносний характер, оскільки в процесі розвитку мови слова з імобільним наголосом можуть перейти в тип з мобільним наголосом і навпаки, не порушуючи при цьому суттєво загальної акцентної системи і забезпечуючи її еволюцію. Кожний морфологічний клас має свій набір акцентних типів з мобільним та імобільним наголосом, які в результаті взаємодії розширюються або звужуються. Характеристика рухомості і нерухомості наголосу при морфотворенні включає акцентуаційний аналіз як непохідних, так і похідних слів. Тут на першому плані виступає акцентуація парадигми слова як морфологічної одиниці.

Аналіз рухомості-нерухомості наголосу з погляду словотворення передбачає акцентну характеристику похідних слів на основі акцентуації мотивуючих слів. Якщо похідне утворення зберігає акцентуацію мотивуючого слова (основи), то спостерігаємо словотворчу нерухомість наголосу. Якщо ж похідне слово відрізняється за своїм морфемним наголошуванням від мотивуючого, то перед нами прояв словотворчої рухомості наголосу.

Поняття нерухомого і рухомого наголосу не завжди збігається з фонетичного і морфологічного погляду. Так, з погляду фонетики наголос є рухомим, якщо він падає на різні склади

відповідних форм цього слова, тоді як з погляду морфології наголос вважається рухомим тільки тоді, коли акцентуються різні морфеми. Якщо наголос пересувається у межах однієї й тієї ж морфеми, то він є рухомим лише з фонетичного погляду.

У живому мовленні постійно відбуваються акцентуаційні процеси, які приводять до заміни і витіснення одних наголосів іншими, до виділення основного, рекомендованого (часто найбільш поширеного) наголосу і врешті до його кодифікації. До тимчасової варіантності приводить і взаємодія між окремими акцентними типами у межах літературної мови, перехід слів з одного типу в інший. Певну роль відіграє і практика поетичного мовлення (особливо пісенного). Спершу новий наголос відбиває явище живого мовлення, потім, щоразу закріплюючись, він стає узусним і проникає у сферу літературної мови (мовлення). Фактичний ужиток наголосу в усякому літературному мовленні, підкріплений авторитетом радіомовлення та телебачення, є не тільки основним джерелом нормативних варіантів, але й основним критерієм їх нормативності.

Акцентні варіанти у мовленні (як і в мові загалом), які виникають унаслідок дії окремих акцентуаційних тенденцій у словах різних морфологічних класів, як правило, не порушують системи наголосу слів та їх граматичних форм у цілому, вони виступають як вияв певних мовних закономірностей і зумовлені, як і інші варіантні явища, всією системою мови.

У мовленнєвій практиці не завжди легко можна визначити адекватність варіантних наголосів, які конкурують між собою, хоча з часом, як правило, одна із варіантних форм перемагає. Іноді мовці і кодифікатори намагаються завчасно відмовитися від одного з акцентних варіантів до того, як один із них закріпився як основний, домінуючий, а другий став допустимим, можливим, оказіональним. Акцентні варіанти неоднакові також за своїм відношенням до норм літературної мови: одні з них є нормативними, кодифікованими, інші виходять за межі нормативного вжитку, тобто побутують переважно в розмовному мовленні, у просторіччі, у професійно-мовленнєвій сфері. Проте, хоч деякі з таких варіантів і перебувають за межами літературної норми (з нею не співвідносяться), немає підстав категорично заперечувати, що вони (в усякому разі деякі з них) не зможуть з часом проникнути до літературної мови. Загалом акцентуаційна варіантність здебільшого не виходить за межі літературної норми. Значна частина варіантів кодифікується. Хоч у мові й простежується тенденція до зменшення кількості слів

з варіантною акцентуацією та розрушення адекватності акцентних варіантів, акцентуаційна варіантність – досить поширене явище. Акцентні варіанти виступають в іменниках, прикметниках, дієсловах, прислівниках. Іменники, які мають подвійне наголошування у називному відмінку, здебільшого зберігають його в непрямих відмінках однини та множини. В окремих випадках іменники, що вживаються у називному відмінку з одним наголосом, в інших відмінкових формах однини функціонують з двоюкою акцентуацією. Досить часто іменники всіх трьох родів, які побутують в однині із стабільним акцентуванням, у формах множини мають варіантне наголошування.

Прикметники зберігають варіантну акцентуацію у всіх відмінкових формах однини та множини. У дієсловах, інфінітив яких має двояке акцентування, воно, як правило, зберігається і в інших формах. Однак у ряді випадків варіантна акцентуація властива особовим та атрибутивним дієслівним формам, але відсутня в інфінітиві.

Оскільки наголос є одним із важливих компонентів поетичних засобів, за допомогою яких створюється версифікаційний малюнок вірша, дані поетичного мовлення є цінним і корисним матеріалом щодо акцентної характеристики слів та їх граматичних форм. Акцентуація лексем у поетичному мовленні, зберігаючи в основному загальні закономірності й тенденції літературної мови, має й свої специфічні ознаки. У поетичних творах ритмічні або функціонально марковані наголоси не завжди збігаються з нормативним акцентуванням лексем. Уживання різних віршових розмірів, різноманітність у ритмічній організації і структурі фраз, іноді особливості версифікаційного малюнка фрази, збереження або свідоме порушення відповідного метра вірша, збереження ритму при перекладах поетичних творів, а також різні просодичні обставини (ситуації) інколи зумовлюють і визначають акцентуаційні особливості лексем, хоча для збереження нормативності наголосу поети часто свідомо добирають відповідні поетичні засоби (прямий і непрямий порядок слів, клаузули і т.ін.).

У різних лексико-граматичних класах проявляються специфічні акцентуаційні тенденції, які значною мірою залежать від морфемної структури слів: у непохідних іменниках чоловічого роду відбувається переміщення наголосу на флексію у відмінкових формах множини; у префіксальних і префіксально-суфіксальних іменниках чоловічого і жіночого роду – перенесення наголосу з префікса на корінь; у префіксально-суфіксальних іменниках середнього роду наголос

має тенденцію до закріплення на суфіксі; основним напрямком акцентуаційного розвитку іменників жіночого роду із суфіксом – *k/a/* є переміщення наголосу з кореня на флексію у формах множини. Усі ці акцентуаційні зміни проходять повільно і поступово, тому часто супроводжуються акцентними зрушеннями, акцентуаційними варіантами, що не протидіють літературній нормі. Інтенсивність дії відповідних тенденцій залежить від закономірностей наголошування, а також протидії інших тенденцій, які постійно витримують конкурентну боротьбу у межах літературної мови.

Стилістичне навантаження словесного наголосу виявляється поряд з такими його функціями, як семантична, граматична і семантико-граматична. У письмовій мові воно виражається наголосом, поставленим автором у тексті. Слово з позначеним наголосом – застаріле, діалектне, просторічне і т.п. – надає текстові відповідного колориту.

Наголос закріплює розмежування в семантиці слів. Розщеплення, розширення чи переосмислення значення слова приводить до зміни місця його наголосу. Утворюються нові слова (іменники, прикметники, дієслова, прислівники), які збігаються за своїми фонемним і графемним вираженням, але мають різну семантику, тобто омографи. В цих випадках наголос виконує семантико-словотвірну функцію, тобто є додатковим засобом лексико-семантичного способу словотворення.

Дослідження акцентних характеристик базується на їх співвідношенні з граматичними характеристиками, які мають своє вираження у граматичному членуванні досліджуваних одиниць. У комплексному аналізі акцентних властивостей основною і визначальною є парадигматична характеристика наголосів, яка здійснюється у межах відповідних частин мови з урахуванням їх специфіки. Парадигматичні особливості наголосу виявляються також у результаті взаємодії слів різних морфологічних класів, унаслідок акцентного протиставлення цих класів. Тому протягом останнього часу морфологічний принцип вивчення словесного наголосу, який був закладений у лінгвістичних працях О.Потебні, став основним в акцентологічних дослідженнях.

1. Васильев Л.Л. О значении каморы в некоторых древнерусских памятниках XVI-XVII веков. К вопросу о произношении звука о в великорусском наречии. – Ленинград, 1929.
2. Гизбург Е.Л. Ударение морфемы? // Фонетика. Фонология. Грамматика (к семидесятилетию А.А. Реформатского). – М., 1971.
3. Горбачевич К.С. Вариативность слова и языковая норма. – Ленинград, 1978.

4. Кацнельсон С.Д. Фонемы, синдемы и промежуточные образования // Фонетика. Фонология. Грамматика (к семидесятилетию А.А.Реформатского). – М., 1971.
5. Коптилов В.В. О статистическом описании места словесного ударения // Прикладная лингвистика и машинный перевод. – К., 1962.
6. Кузнецов П.С. К вопросу о фонологии ударения // Докл. и сообщ. фил. ф-та Моск. ун-та. – Вып.6. – М., 1948.
7. Курилович Ю.Р. Система русского ударения // Наук. зап. Львів. ун-ту. – Т.3, сер. філол. – Вып. 2. – Львів, 1946.
8. Никонов В.А. Место ударения в русском языке. Мouton co. The Hague, 1963. International journal of Slavic Linguistics and Poetics.
9. Тоцька Н.І. Голосні фонемі української літературної мови. – К., 1973.
10. Harris S. Methods in structural linguistics. – Chicago, 1947.

Василь Винницький. Акцентна характеристика слова. Автор розглядає акцентну характеристику слів з фонетичного і морфологічного погляду, аналізує роль наголосу у процесі формотворення і словотворення, характеризує акцентуаційний розвиток і зміни, які ведуть до утворення акцентних варіантів, висвітлює статус наголосу на тлі версифікаційного малюнка фрази. Обґрунтовано дослідження акцентних характеристик у їх співвідношенні з граматичними характеристиками.

Василий Виницкий. Акцентная характеристика слова. Автор рассматривает акцентную характеристику слов с фонетической и морфологической точек зрения, анализирует роль ударения в процессе формообразования и словообразования, характеризует акцентуационное развитие и изменения, которые ведут к образованию акцентных вариантов, освещает статус ударения на фоне версификационного рисунка фразы. Обосновано исследование акцентных характеристик в их соотношении с грамматическими характеристиками.

Vasyl Vynnytskyi. Accent characteristic of a word. The author deals with the accent characteristic of words from the point of view of phonetics and morphology, analyses the role of stress in the process of form- and word-building, characterizes the accentual development and changes, which lead to the formation of accent variants, elucidates the status of stress on the basis of the versification scheme of a phrase. The research of the accent characteristics in their correlation with the grammatical characteristics has been grounded.